

Η Κατάβαση της Παναγίας στον Άδη

Δρ. Ε. Καρποδίνη-Δημητριάδη, Αρχαιολόγος-Εθνολόγος

Συνοπτική παρουσίαση χειρογράφου προερχόμενου από το αρχείο του (αείμνηστου) δικηγόρου Σπ. Στρατηγού, συλλέκτη παλαιών χειρογράφων και αντικειμένων.

ΚΥΘΗΡΑΪΚΑ, αρ. φύλλου 288

Φεβρουάριος 2014

Σσ 11 & 14

Η Κατάβαση της Παναγίας στον Άδη ανήκει σε μια σειρά κειμένων –παραλλαγών– με τον γενικό τίτλο «Αποκάλυψη της Παναγίας», που αφορούσαν στην κάθοδο της Παναγίας στον Άδη, ως μεσίτριας των αμαρτωλών. Αρκετές από τις παραλλαγές έχουν μελετηθεί και δημοσιευθεί, άλλες παραμένουν έως σήμερα αδημοσίευτες¹. Ο μεγάλος αριθμός τους οφείλεται στην ευρύτατη διάδοση του κειμένου ως μέσου νουθεσίας και έξαψης του συναισθήματος της πίστης και της ευλάβειας προς την Παναγία, η οποία κατέχει κεντρική θέση στην ορθόδοξη λατρεία και παράδοση, ως μεσίτρια υπέρ των ανθρώπων.

Καταβάσεις στον Άδη ιερών προσώπων (αγίων, οσίων) υπάρχουν αρκετές. Όλες όμως συντελούνται μέσα σε όραμα. Η μόνη κατάβαση, που συντελείται 'εν σώματι' είναι αυτή της Παναγίας.

Οι «καταβάσεις» ζωντανών ατόμων είναι γνωστές από την αρχαιότητα. Συνδέονται με τις νεκρικές αντιλήψεις και τις ταφικές συνήθειες της εκάστοτε εποχής. Η διάκριση εξάλλου του κόσμου των ζωντανών σε Απάνω Κόσμο και των νεκρών σε Κάτω, είναι διαδεδομένη ευρέως στην αρχαία Ελλάδα, ενώ τη συναντάμε σχεδόν σε όλες τις αρχαίες θρησκείες και σχεδόν σε όλους τους λαούς. Στην ελληνική παράδοση ο τόπος των νεκρών θεωρείται ότι βρίσκεται μεν βαθιά στη γη, χωρίζεται όμως σε διακριτούς χώρους, σε αυτόν των δικαίων και σε εκείνον των αδίκων, των αμαρτωλών. Ο Κάτω Κόσμος δεν είναι προσβάσιμος στους ζωντανούς, παρά μόνον σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Θεοί και ήρωες αναφέρονται στους μύθους για διαφορετικούς λόγους και με αφορμή συγκεκριμένα γεγονότα να επισκέπτονται το βασίλειο του Κάτω Κόσμου. Στις πιο γνωστές καταβάσεις συγκαταλέγονται αυτές της Περσεφόνης, του Διονύσου, του Ορφέα, του Ηρακλή, του Οδυσσέα, του Πειρίθου και του Θησέα. Οι περιπέτειες θεών και ηρώων να προσεγγίσουν τον Κάτω Κόσμο, να υπερκεράσουν τα εμπόδια και να εκτελέσουν τον προορισμό τους (π.χ. απελευθέρωση και επαναφορά στη ζωή κάποιου) είχαν στόχο να συγκινήσουν και να ενισχύσουν την πίστη των ανθρώπων στις υπερφυσικές και θεϊκές δυνάμεις εξάπτοντας παράλληλα και τη φαντασία τους. Στην αρχή, όπως επισημαίνουν διάφοροι μελετητές, φαίνεται πώς απευθύνονταν κυρίως στα μέλη των μυστηριακών τελετών. Δεν άργησε όμως η λογοτεχνική αξιοποίησή τους, ιδιαίτερα μετά την περιγραφή στην Οδύσσεια του ταξιδιού

¹ Ο Antoine Charles Gidel (1827-1900) δημοσίευσε το πρώτο πλήρες κείμενο της Αποκάλυψης της Παναγίας από ένα χειρόγραφο των Παρισίων και με τίτλο 'Etudes sur une apocalypse de la Vierge Marie' *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques* 5 (1871) 92-113 (Paris MS Gr. 390). Σύντομη παρουσίαση περιέχεται και στη διδακτορική διατριβή του Στ. Λαμπάκη που δημοσιεύθηκε με τίτλο «Οι Καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη Βυζαντινή και στη Μεταβυζαντινή Λογοτεχνία», Αθήνα 1982. Ανάλυση και σχόλια περιέχονται και στο βιβλίο της Jane Baun, *Tales from Another Byzantium: Celestial Journey and Local Community in the Medieval Greek Apocrypha*, Cambridge University Press, 2007, σσ. 11 κ.ε.

του Οδυσσέα στον Κάτω Κόσμο (*Νέκυια*) για να συναντηθεί με τον μάντη Τειρεσία και να πληροφορηθεί με ποιον τρόπο θα επιστρέψει στην πατρίδα του την Ιθάκη. Οι 'καταβάσεις' αποτέλεσαν συναρπαστικά λαϊκά αναγνώσματα, διαδόθηκαν ευρέως στην αρχαία Ελλάδα και συνδέθηκαν με μύθους, δοξασίες και παραδόσεις, που πέρασαν αργότερα και στη λαϊκή παράδοση.

Το όραμα του Κάτω Κόσμου απασχόλησε τη βυζαντινή και στη συνέχεια τη μεταβυζαντινή παράδοση και αποτυπώθηκε σε θεολογικά κείμενα, εμπνεόμενα όχι μόνον από εκκλησιαστικά, αλλά και από κείμενα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, κυρίως από τα απόκρυφα, στα οποία αφθονούν αφηγήσεις για τον σκοτεινό Κάτω Κόσμο, στον οποίο βασανίζονται οι αμαρτωλοί, και αφηγήσεις για το ταξίδι στον Άδη. Ο Στ. Λαμπάκης², που διεξοδικά ασχολήθηκε με τις καταβάσεις, όπως έχουν παραδοθεί από διάφορα κείμενα – λογοτεχνικά και μη- αναφέρει ότι οι καταβάσεις στον Άδη στις περισσότερες των αφηγήσεων πραγματοποιούνται σε όνειρο ή όραμα και στόχος τους είναι να διδάξουν «ποια πρέπει να είναι η επίγεια συμπεριφορά του ανθρώπου, ώστε να μπορέσει να αποφύγει τη ζοφερή μεταθανάτια πραγματικότητα»³. Μετά τον Χριστό, η Παναγία είναι η μόνη, στην οποία αναγνωρίστηκε η θεϊκή δύναμη της σωματικής καθόδου στον Άδη, όπως επισημαίνει ο Λαμπάκης⁴ και τα «σχετικά κείμενα παρουσιάζουν την κατάβασή της πραγματική. Η κεντρική θέση της Θεοτόκου στην ορθόδοξη λατρεία συνετέλεσε στην ευρύτατη διάδοση της αποκάλυψης στον ελληνικό χώρο, αλλά και στην ανατολική Ευρώπη, ενώ, αντίθετα, στη δυτική δεν φαίνεται να είχε τόσο μεγάλη απήχηση». Ο ίδιος τοποθετεί τον αρχικό πυρήνα αυτών των κειμένων στον 5^ο μ.Χ. αι., μετά την Γ Οικουμενική Σύνοδο, οπότε και η Παναγία αναγνωρίστηκε ως Θεοτόκος. Ορισμένα από τα κείμενα που αφηγούνται την Κατάβαση της Παναγίας στον Άδη συνέχισαν να αντιγράφονται στην Ελλάδα και να κυκλοφορούν χειρόγραφα σε όλο τον 19ο αι⁵.

Σχεδόν όλες οι παραλλαγές έχουν το ίδιο περιεχόμενο. Κύριο πρόσωπο είναι η Παναγία συνοδευόμενη από τον Αρχάγγελο Μιχαήλ (*ψυχοπομπός*), που αναλαμβάνει να την ξεναγήσει στις διάφορες τοποθεσίες του Κάτω Κόσμου, όπου βρίσκονται όσοι έχουν τιμωρηθεί με διάφορα και διαφορετικά βασανιστήρια, ανάλογα με τη σημασία των επίγειων πράξεών τους, και τα οποία ο αρχάγγελος και εξηγεί αναλυτικά, με επισημάνσεις και ορισμένες φορές με επαναλήψεις, εστιάζοντας στις ειδικές τιμωρίες, που έχουν επιφυλαχθεί σε ορισμένους ανθρώπους, άνδρες και γυναίκες. Στο τέλος επέρχεται η προσωρινή λύτρωση των αμαρτωλών. Κατά τον Λαμπάκη ο συντάκτης του κειμένου δίνει έμφαση σε τιμωρούμενους, που είχαν σχέση με την εκκλησία (απρόσεκτοι ιερείς, καταχραστές εκκλησιαστικής περιουσίας, άτακτες καλόγριες) και αυτό δημιουργεί την εντύπωση ότι ο συγγραφέας είχε σχέση με την λειτουργική πρακτική και απευθυνόταν αρχικά σε εκκλησιαστικούς κύκλους.

² Στέλιος Λαμπάκης, ο.π, σσ. 40-47

³ Ο.π

⁴ Ο.π.

⁵ Jane Baun, ο.π, σ.17

Πανομοιότυπο είναι και το περιεχόμενο από ένα χειρόγραφο, που προέρχεται από τα Κύθηρα, από τη συλλογή του δικηγόρου Σπ. Στρατηγού. Υπάρχουν ορισμένες διαφοροποιήσεις κατά βάση όμως το κείμενο βασίζεται στην ίδια 'παραθεολογική' παράδοση. Συνοπτικά το περιεχόμενο έχει ως εξής:

Η Παναγία προσεύχεται στο Όρος των Ελαιών και προσκαλεί τον αρχάγγελο Μιχαήλ να τις δείξει «*τας κολάσεις όπου κολάζονται οι αμαρτωλοί εις τον Άδην*» (sic). Ο Αρχάγγελος ανταποκρίνεται πάραυτα, εμφανίζεται συνοδευόμενος από 400 αγγέλους και απευθύνει σειρά χαιρετισμών προς την Παναγία, στους οποίους ανταπαντά εκείνη και στη συνέχεια χαιρετίζει και τους συνοδούς αγγέλους, υποβάλλοντας και το αίτημά της να επισκεφθεί τους αμαρτωλούς στην κόλαση. Ακολουθεί η περιήγηση, όπου συναντούν αυτούς που τιμωρούνται για τις εν ζωή πράξεις τους.

Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει, όσους δεν τήρησαν τον νόμο του θεού και τις εντολές του, όσους δεν πίστεψαν στην Αγία Τριάδα και όσους δεν αναγνώρισαν την Παναγία, ως Θεοτόκο, ως μητέρα του Κυρίου.

Ο επόμενος σταθμός είναι στη βόρεια πλευρά, όπου βρίσκεται ο πύρινος ποταμός. Εκεί, μέσα στη φωτιά βρίσκεται ένα πλήθος ανδρών και γυναικών, άλλοι ως τη μέση, άλλοι ως το στήθος, άλλοι ως τον λαιμό και άλλοι ως το κεφάλι. Ως τα γόνατα είναι όσοι 'παράκουσαν τους γονείς τους και τους ύβριζαν', έως τη μέση είναι όσοι κληρονόμησαν περιουσία από τους γονείς τους, αλλά δεν 'έδιδαν ελεημοσύνην' ούτε έκαναν τα απαραίτητα μνημόσυνα. Έως το στήθος είναι όσοι έβριζαν τον συνάνθρωπό τους, έως τον λαιμό όσοι έφαγαν με τους άπιστους και έως το κεφάλι όσοι κατηγορήσαν τους δασκάλους τους και παρομοιάζονται με τον Ιούδα τον προδότη. Τέλος όσοι μόλις φαίνονται πάνω από τη φωτιά είναι όσοι τιμωρούνται 'οπού έφαγαν ανθρώπινον κρέας'(sic). Στην εύλογη απορία της Παναγίας για το πώς είναι δυνατόν να συντελεσθεί μια τέτοια πράξη, ο αρχάγγελος διευκρινίζει ότι είναι εκείνοι, που σκοτώνουν τα παιδιά, που γεννιούνται από μοιχούς και ή τα ρίχνουν στους σκύλους ή τα τρώγουν κι ακόμη εκείνοι που παραδίδουν τους αδελφούς τους στα χέρια των ασεβών, που τους βασανίζουν και τους θανατώνουν.

Οι τοκογλύφοι κρέμονται από τα χέρια και τα πόδια ή τους κατατρώγουν σκουλήκια. Κρεμασμένες από τα αυτιά είναι οι γυναίκες, που προκάλεσαν διχόνοιες. Η γυναίκα η 'μαυλίστρια', η 'πεζεβέγκα', αυτή που παρακινεί τις άλλες γυναίκες σε πορνεία, κρέμεται από τη γλώσσα και από τον αφαλό. Σε πύρινα σκαμνιά κάθονται, όσοι έδερναν τους ιερείς ή τους ύβριζαν άδικα, σε πυρωμένα κρεβάτια κάθονται, όσοι δεν πήγαιναν την Κυριακή και τις εορτάσιμες ημέρες στην εκκλησία.

Οι βλάσφημοι, οι κατάλαλοι, οι ψευδομάρτυρες και οι επίορκοι κρέμονται από τις γλώσσες τους σε σιδερένια δέντρα, όπως και οι μοιχοί και οι πόρνες. Κάποιος οικονόμος και επίτροπος μοναστηρίου κρέμεται από τα δάχτυλα και έχει δεμένη τη γλώσσα, γιατί καταχράστηκε τα εισοδήματα της εκκλησίας και του μοναστηρίου. Από τα δάχτυλα κρέμονται οι ιερείς που λειτουργούσαν ανάξια και δεν φρόντιζαν προσεκτικά τη θεία μετάληψη.

Ο δάσκαλος, που δεν τηρούσε όσα δίδασκε κι ο αναγνώστης που διάβαζε τις Γραφές χωρίς να τις τηρεί, καίγονται στη φωτιά. Θηρία κατατρώγουν τις σάρκες πατριάρχων, μητροπολιτών, επισκόπων και καλογέρων, που δεν τίμησαν το σχήμα τους ούτε

τήρησαν τον όρκο τους. Παπαδιές, που δεν τίμησαν τους συζύγους τους, ιεροδιακόνισσες, που παρέβησαν τον όρκο τους, καλόγριες, που δεν διατήρησαν την παρθενία τους και κατέκριναν άλλες καλόγριες καίγονται στη φωτιά.

Στον πολύ μεγάλο πύρινο ποταμό βασανίζονται όσοι εξαπατούν και αδικούν τους συνανθρώπους τους, όσοι δεν προσφέρουν ελεημοσύνη, όσοι παρέβησαν τις εντολές του θεού, ακόμη και βασιλείς, οι πόρνες και οι μοιχοί.

Στα τάρταρα, όπου επικρατεί *‘ο βριγμός τον οδόντον’* (sic) βρίσκονται οι σταυρώσαντες τον Χριστό, οι άπιστοι, όσοι δηλητηρίασαν συνανθρώπους τους, όσες γυναίκες διέκοψαν την εγκυμοσύνη τους και όσες πήραν μέτρα (φαρμακεύουν τις μήτρες τους) για να μη μείνουν έγκυες.

Σε ποταμό πίσσας, όπου επικρατεί βρώμα και δυσωδία, βρίσκονται οι ένοχοι αιμομιξίας, όσοι πέθαναν χωρίς να εξομολογηθούν, οι ψευδομαρτυρήσαντες και οι γυναίκες που χρησιμοποιούν αρώματα και φτιασιδία.

Η Παναγία συγκλονισμένη και συγκινημένη με όσα είδε προσπαθεί να αποσπάσει τη συμπάθεια του θεού προς τους αμαρτωλούς, ώστε να τους ελεήσει και να τους απαλλάξει από τα βάσανά τους. Ζητά μάλιστα τη μεσολάβηση όλων των ταγμάτων αγγέλων και αρχαγγέλων και αγίων για να μεσολαβήσουν υπέρ των αμαρτωλών. Τελικώς κατορθώνει και αποσπά από τον Χριστό προσωρινή ανάπαυλα στα βάσανα των αμαρτωλών για πενήντα ημέρες, από την ημέρα της Ανάστασης έως των Αγίων Πάντων. Στη συνέχεια η Παναγία μεταφέρεται στον Παράδεισο, όπου και συναντά τους ευσεβείς και τηρούντες το θέλημα του Θεού.

Ορισμένα σημεία αξίζουν προσοχής:

1. Το κείμενο φέρει ένα είδος εξωφύλλου, όπου και αναγράφεται ο τίτλος του: *«Η αγία επιλογή συγγραμμάτιδιον μικρόν»* και επεξήγηση *«Τω καιρώ εκείνω όπου έμελλεν η υπεραγία θεοτόκος να μεταφερθή από την γην εις τους ουρανούς»* καθώς και περαιτέρω σημείωση *«η αποκάλυψις της Παναγίας όταν ηπήγεν εις τον άδην και ήδε τας ψυχάς των αμαρτωλών, σπού κολάζοντε»* (sic). Γενικά επικρατεί ασυνταξία και ανορθογραφία, γεγονός που προβληματίζει κατά πόσον ο συντάκτης αντιγράφει από άλλο –εξίσου ανορθόγραφο και ασύντακτο- κείμενο ή καταγράφει μία παραλλαγή, που ενδεχομένως γνωρίζει από προφορική παράδοση.
2. Το κείμενο γενικά, όπως σχεδόν σε όλες τις παραλλαγές έχει απλοϊκή δομή. Ο συντάκτης, πιθανότατα ιερωμένος, στόχο έχει να νουθετήσει, όσους θα διαβάσουν το κείμενο, να τους αποτρέψει από πράξεις ασεβείς και από όσες προσβάλλουν τα ήθη της κοινωνίας. Οι συχνές επαναλήψεις σε συγκεκριμένες κατηγορίες αμαρτωλών και οι περιγραφές των βασανιστηρίων στόχο έχουν να νουθετήσουν και να παρακινήσουν σε μετάνοια. Συγχρόνως να εξάρουν τη σημασία της πίστης και της ευλάβειας. Εκτός από το να νουθετήσει, επιθυμεί κυρίως να καυτηριάσει πράξεις, που έχουν επιπτώσεις στο κοινωνικό σύνολο. Στο τέλος μάλιστα εύχεται για τη σωτηρία όλων όσοι αποκτήσουν *«αυτήν την φυλλάδα»* (sic), τους οποίους και παροτρύνει να την διαβάσουν διότι *«όσοι την*

αναγινώσκουν με ευλάβεια» θα προστατεύονται, όπου κι αν βρίσκονται και σε ό,τι έχουν ανάγκη.

3. Το κείμενο συνοδεύεται από ένα δεύτερο χειρόγραφο, που αναφέρεται στον Διάλογο του Αγίου Αντωνίου με Δαίμονα. Ο Άγιος δέχεται αναπάντεχα την επίσκεψη του δαίμονα, με τον οποίο αναπτύσσει έναν διάλογο κατά τη διάρκεια του οποίου παρουσιάζονται όλα όσα (σκάνδαλα, αποπήματα κλπ) οι δαίμονες προξενούν στους ανθρώπους. Το κείμενο επίσης τελειώνει με νουθεσίες προς τους ανθρώπους, ώστε να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί και να μην παρεκκλίνουν από το θέλημα του θεού για να μην τιμωρηθούν για τις ασεβείς πράξεις τους.
4. Σε διαφορετικά σημεία του χειρογράφου σημειωμένα με λατινικούς χαρακτήρες υπάρχει αναφορά στο όνομά του συντάκτη και στη χρονολογία σύνταξης: *'Manolo malano cjrighioto Scrivate'* (sic) και χρονολογία 1816: Νοεμβρίου 25. Και στις τελευταίες σελίδες μαζί με το όνομα *'manolis malanos'* υπάρχει η επεξήγηση ότι *'έγραψε για να μάθει'* και τονίζει ότι *'για να έχουμε καλή απόδοση είναι ανάγκη όλοι να μελετάμε'* κι ακόμη ότι ο Κύριος ευλόγησε τον *Manoli malano (Domini benedictum Manoli malano)*.

Τα παραπάνω συνηγορούν ότι πρόκειται για ιερωμένο, που συνέταξε το κείμενο στις αρχές του 19^{ου} αι. Είναι μια περίοδος, που τα παραθεολογικά κείμενα αποκτούν ευρεία διάδοση στην απελευθερωμένη Ελλάδα. Σύμφωνα με τον ιστοριοδίφη, εκδότη των Κυθηραϊκών, Εμμ. Καλλίγερο, το πιθανότερο είναι να πρόκειται για τον παπα-Μανόλη Μαλάνο, νοτάριο στον Μυλοπόταμο (1782-1817)⁶ για τον οποίο υπάρχουν πολλές αναφορές στην Κυθηραϊκή βιβλιογραφία. Εξάλλου ο συλλέκτης του χειρογράφου (Σπ. Στρατηγός) καταγόταν από τη γνωστή οικογένεια της περιοχής Μυλοποτάμου.

Δεν είναι βέβαιο ότι το κείμενο από τα Κύθηρα είναι μία παραλλαγή της Κατάβασης της Παναγίας. Θα χρειαζόταν περαιτέρω διερεύνηση και συγκριτική ανάλυση με άλλες παραλλαγές δημοσιευμένες και μη. Εκείνο πάντως, που είναι βέβαιο είναι ότι ο συντάκτης εστίασε σε τιμωρίες πράξεων, που προσβάλλουν το κοινωνικό σύνολο και τις οποίες ήθελε να καυτηριάσει και να καθοδηγήσει τους ανθρώπους της εποχής του να αποφύγουν. Αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι από το Μυλοπόταμο κατάγονταν νοτάριοι, όπως αναφέρει η Χρ. Μαλτέζου⁷, ένας εκ των οποίων ήταν και ηγετικός παράγοντας των επαναστατικών κινήσεων των χωρικών⁸, όταν εστράφησαν κατά των προνομίων των ευγενών και γενικότερα της καθεστηκυίας τάξης⁹ ενισχύει την άποψη ότι ο ιερέας και νοτάριος Μανόλης Μαλάνος ήταν ο συντάκτης του κειμένου και συγχρόνως εξηγεί και το ύφος και τον τρόπο γραφής του κειμένου.

⁶ Χρ. Μαλτέζου, *Βενετική Παρουσία στα Κύθηρα*, Αθήνα 1991, σ. Γ 55

⁷ Ό.π.

⁸ Γ. Λεοντσίνης, *Ζητήματα νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και εκπαίδευσης* –Αθήνα 1995, σ. 415 στο Εμμ. Π. Καλλίγερος, *Κυθηραϊκά επώνυμα*, Αθήνα 2006, σ. 497

⁹ Ό.π.